

## NAGY LEVENTE

### *A szocializmus 19. századi morfológiai megközelítése*

#### **Bevezető**

A szocializmus története tulajdonképpen a szocializmusok története, nem pusztán azért, mert a szocializmus, más fogalmakhoz hasonlóan poliszemikus, azaz plurális jelentéssel, az értelmezések sokféleségével rendelkezik, hanem azért is, mert az egyes értelmezések között komoly rivalizálások, kibékíthetetlennek tűnő ellentétek húzódnak. A proto-szocialisták, a marxizmus hívei, a szindikalisták vagy a brit fabiánusok nézetei között komoly választóvonalak húzódnak, mint például az, hogy a szocializmus tana erkölcsi értéken vagy empirikus doktrínán nyugszik, vagy, hogy az individualista versengésen nyugvó kapitalizmus ellenében a reform<sup>1</sup> vagy a forradalom<sup>2</sup> ígéretesebb eszköz a szocialista célok elérésére. Más szavakkal, az evolúció<sup>3</sup> vagy revolúció, azaz a hosszú távú „fokozatosság”, vagy a rövid távú, radikális változtatás tűnik ígéretesebbnek. A szocializmus jelentésének sokféleségéhez járul hozzá az is, hogy a szocializmust vajon állami vagy társult struktúra mentén célszerűbb elképzelni, hogy a tulajdon milyen mértékben legyen magán vagy közösségi. Mindenképp disztintív szerepe van annak is, hogy a köztulajdon mennyire legyen központi, avagy decentralizált. (Wright, 1999: 13)

---

<sup>1</sup> Brit vonatkozásban a reformista szocializmus (egyfajta szociáldemokrata vonulat) képviselői a fabiánusok (kiemelkedő alakjai Sidney Webb és Bernard Shaw), akik, amint látni fogjuk a későbbiekben, arra törekedtek, hogy a szabadságot egyenlőséggel „táplálják”, aminek megvalósítását elsősorban a közösségi hatalom hatáskörének a társadalmi és gazdasági szférára történő kiterjesztésében látták, vagyis abban, hogy szerintük a termelési eszközök központi és/vagy helyi ellenőrzésével jobban lehet szolgálni a társadalom egészét érintő kollektivisták céljait.

<sup>2</sup> A szocializmus forradalmi változata a kommunizmus, amely szerint a kapitalizmus által kitermelt antagonisztikus társadalomban nincs lehetőség az osztályok közötti békés kompromisszumokra, ezért radikális, mi több, erőszakos eszközökhöz kell nyúlni. A forradalmi szocialisták úgy vélik, hogy a szocializmus a polgári társadalom építményén kívül helyezkedik el, saját elkülönült kultúrája, világa és „proletár tudománya” van. Alapvető célkitűzése, hogy egy adott ponton (amikor az idő elérkezettnek látszik) megdöntse a polgári rendet, és új alapokon nyugvó társadalmat teremtsen. Ebben nem fedezhető fel a folytonosság, de a forradalmi szocialisták szerint nincs is szükség kontinuitásra azok számára, akik a tőkés társadalommal szembeni egyetemes ellenzéki hívei, a polgárisággal szembeni globális szakítás képviselői, és egy felsőbbrendű társadalom megvalósítói akarnak lenni.

<sup>3</sup> Az evolucionista szocializmus hívei Eduard Bernstein, Jean Jaurès. Angliában a reformliberálisok fokozatosan beemelték ideológiájukba Darwin idevágó eredményeit, és ez hatott a fabiánusokra is, akik elfordultak a „logikai szükségszerűségtől”, a marxi determinizmustól, s a „fokozatosság elkerülhetetlensége” mellett törtek lándzsát. Ennek kapcsán lásd M. Cole: *The Story of Fabian Socialism*, London, 1961, 175.

Joggal merülhet fel, tehát, hogy van-e „valódi szocializmus”, amelyhez az egyes szocializmusokat mérhetjük? Indokoltnak tűnik az a kérdésfelvetés is, hogy vajon van-e a szocializmus fogalmának lényegi elemeket tartalmazó magja, mely az egymástól eltérő szocialista elméletek alapjaként szolgálhat, s amely a különböző szocializmusképhez kapcsolódó eszméket és érveket képes „csomóba” fogni, és egyfajta folytonosságot kölcsönözni ezáltal a fogalomnak?

A szocializmus fogalomszerkezeti vizsgálódását megelőzően, a társadalmi kontextus figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a szocializmusok egyik alapvető közös pontja a bérmunkások kiszolgáltatottságának bírálata az emberi méltóság nevében. Tény, hogy nem volt teljesen alaptalan az „új valóságtól” számon kérni a polgári társadalom meghirdetett eszményeit, hiszen a munkásosztály képviselői hamar rájöttek, hogy a régi rend felszámolása nem vezetett egy „nyitott” társadalomhoz, amelyben a szabadság, egyenlőség, testvériség forradalmi ígéretek valóra válhattak volna. A szocializmus hívei érzékelték, hogy a munkásosztály társadalmi felemelkedése előtt új természetű korlátok emelkedtek, s a kibontakozó polgári társadalom keretein belül nem érvényesül a társadalmi esélyek egyenlősége, s a modern ipari rendszer nem tud megfelelő feltételeket és életkörülményeket nyújtani a széles tömegek számára. Nem meglepő egyfajta „osztálytudat” fokozatos kibontakozása, mely elkötelezettséget és erőt adott a híveknek, főként a 19. század második felében, a társadalom egalitáriusabb alapon történő átrendezéséhez.

A francia forradalom radikális jelszavai összecsengtek bizonyos értelemben a vagyoni újraelosztásának, a magántulajdon megkérdőjelezésének, mi több, az intézményrendszer átfogó kritikájának gondolatával, s a leveller-i elvek, majd Rousseau azon állítása, hogy a javak egyenlőtlen eloszlása képezi a társadalmi és gazdasági nyugtalanság és bajok fő forrását, egyre „idősebb” kérdésekké váltak. Hasonló véleményen voltak Mably, Morelly és Babeuf is, akik szerint az ember természetes küldetése az egyenlőség megteremtése, mivel a magántulajdon kapzsisá és gonoszság tette az embert, ami kizsákmányoláshoz, és komoly társadalmi konfliktusokhoz vezetett. A gonoszság és a bajokat okozó intézményrendszer felszámolható, s az emberi jószág győzelemre vihető. A magántulajdonnak az egalitarizmus szellemében történő támadása fogalmazódott meg Fourier, Proudhon, Blanc és Marx írásaiban, s e művek mindenképp hatással voltak az angol fabiánusokra is.

Az 1870-es évektől a munkásszervezetek kialakulásával, a munkásosztály politikai szerepének bővülésével a szocializmus, annak főleg marxi változata, a főbb európai országok munkáspártjainak ideológiai alapjává vált, noha a szigetországra ez nem volt annyira jellemző, hiszen Angliában a szocialista irányzatot jelentős mértékben a fabiánizmushoz, az 1884-ben megalapított Fabiánus Társasághoz köthetjük, amelynek alapelvét a fokozatos kollektívizmus képezte.

Következésképpen, a szocialista érvelések számára közös alapot jelentett az individualista versengésre alapuló „szabad” kapitalizmus elleni támadás,<sup>4</sup> s ilyen értelemben a szocializmusok e közös vonása nemcsak azt mutatja meg, hogy mi ellen lép fel, hanem azt is elárulja, hogy mi nem a szocializmus.

A különböző szocializmusok eltérő arányban, és más-más elemek kihangsúlyozásával a kapitalizmus által megteremtett társadalmi és gazdasági rendszer éles kritikái, rámutatva egyfelől arra, hogy az önértékeiket hajszoló, egymással versengő és szerződő individuumok társadalmából eltűnnek a hagyományos társadalmi kötelek, másfelől pedig arra, hogy az erkölcsi kötöttségektől mentes, autonóm gazdasági életben az „atomizált” társadalom tagjai önnön érdekeik racionális érvényesítésére törekednek. E törekedés azonban, vélik a szocialisták, elfojt minden általános gazdasági célt, és megakadályozza az „organikusabb” közösség kibontakozását. Igen találóak Dickens idevágó szavai, amelyek a szerző társadalomjobbító törekvéséről árulkodnak, és amelyek nem pusztán az individualizmus hiteles rajzát vázolják fel, hanem a 19. századi, kilátástalannak tűnő, értékvesztett társadalmat is:

„Senki semmilyen körülmények között nem adott senkinek semmit, és nem is segített senkinek, csak ha vásárolt: A hálát eltörölték, s az ebből származó erények megszűntek. Az emberiség létének minden centimétere - a születéstől a halálig - a pultnál folytatott alkuvá vált. És ha nem jutottunk is a mennybe így, nem számított, hiszen az nem politikai-gazdasági helyszín, s nincs benne üzlet.”<sup>5</sup>

Az individualizmus elítélése együtt jár azzal, hogy a szocializmus számos, az individualizmushoz köthető értéket is bírál, elsősorban azt, hogy a termelési eszközöket egy kisebbség sajátította ki, és ennek eredményeként a többség alárendelt státusba süllyedt. A szocializmus a felvilágosodás, és az ezt követő tőkés kapitalizmus terméke, de épp a kapitalizmus és az individualizmus filozófiája ellen küzdött (mondván, hogy a tőkés kapitalizmus gazdagságot ad keveseknek, nyomort a többségnek), és ebben a harcban alakult ki, és formálódott meg. A küzdelem során a szocialisták egyszerre néztek vissza egy elveszett múltra, és tekintettek egy új, ígéretes jövő felé.

Az idődimenzió e kettőssége sajátos ambivalenciát kölcsönöz a szocializmusnak: a régmúlt idők nosztalgiája tulajdonképpen a múltból merített tapasztalati ismeretekre támaszkodik, és épp ezeknek az empirikus ismereteknek a fényében bírálja a jelent, miközben tapasztalati ismeretek hiányában vetít előre egy átfogó, akár tudományosnak vélt tervet, amint Cropsey is találóan jegyzi meg a marxi materializmus kapcsán: „szükség van az empirikus ember figyelembevételére, paradox módon azonban egy olyan társadalmi állapot fölrajzolásához jut el, amelynek nincs tapasztalati alapja vagy előképe.” (Cropsey, 1994: 422)

<sup>4</sup> Noha ez nem egyforma mértékben történt meg az egyes szocialisták részéről, mert e kérdésben Bernard Shaw például igen messze áll Marxtól. A későbbiekben lesz szó erről.

<sup>5</sup> Charles Dickens: Nehéz idők. 1854, In T. Wright: Régi és új szocializmusok. 1999. 46.

A „mi van” és a „hogyan kellene lennie” dualizmusa így megmutatja tehát azt az irányt, amely tulajdonképpen a konkrét történelmi, gazdasági társadalmi és erkölcsi keretből kiindulva a valóság kritikájaként foglal keretekbe egy alternatív változatot. E változat határozottabb (radikális) verziója túllépi a tér és idő kereteit, s mintha transzcendensé válna. A szocializmus „puhább” (reform) változatának képviselői azonban már óvatosabban fogalmazzák meg a kapitalizmus és a polgári társadalom elleni kritikájukat, úgy, hogy közben válaszolniuk kell az emberi természet és munka viszonyára, az emberi kapcsolatok és a közösség jellegére, a súlyos egyenlőtlenségek ok-okozati összefüggéseire és kiutak keresésére, illetve a társadalmi fejlődés lehetséges irányaira. Mindezekre sajátos erkölcsi megfontolások figyelembevételével kell válaszokat adniuk.

### **A szocializmus morfológiája**

Úgy tűnik, a különböző szocializmusok között sikerül egyfajta folytonosságot találni alapvető sajátosságok (a továbbiakban „magelemek”) figyelembe vételével. Elsőnek ezek közül az emberi együttműködés építő jellegét említeném. A liberálisokkal ellentétben a szocialisták a versengést energiapazarlásnak tartják, s az együttműködésben látják a hatékony haladás alapját. Az „együtt működés” eleve szervezést igényel, (a helyi jellegű összehangolástól a közösség egészét átfogó tervezésig), hiszen szervezett együttműködés nélkül, aligha képzelhető el az emberi együttélés. Közösségteremtő folyamatnak lehetünk tehát szemtanúi, mely folyamat során a szocializmus egy sajátos közösségiségben és az ezzel járó szolidaritásban gondolkodik, az együttműködésre amúgy is hajlamos emberek között.

Az együttműködés építő jellege a haladással, fejlődéssel, változással (reform vagy forradalom) hozható tehát összefüggésbe, olyan értelemben, hogy a liberálisok által kedvelt gazdasági anarchia helyett a szocialisták a gazdasági folyamatok összehangolását hirdetik az erőforrások lehető leghatékonyabb kihasználása érdekében. A közösségi szintű összehangolás értelemszerűen közösségi racionalitást igényel. Ennek lényege, hogy a társadalom elsősorban nem az önérdektől vezérelt, és egymással versengő szabad egyének ésszerű döntésein, hanem inkább közösségi döntéssel megalkotott tervezésen nyugszik.

A következő magelem, az együttműködésen alapuló közösségben a mindenkire vonatkozó közjó, ami elsődleges célkitűzés, hiszen az emberi jólét, mint kívánt dolog, közösségi dimenzióban valósul meg. A szocialisták szerint az emberi közösség nem atomizált egyének pusztá összege, ezért nem az egyén jóléte az elsődleges, hanem az organikus társadalom egészének jóléte, ami aztán visszahat az egyénre is. Ehhez mindenképp növelni kell a köztulajdon mértékét, ami értelemszerűen átértékeli az

---

<sup>6</sup> Az angol fabiánus szocializmus kiemelkedő képviselője, Sidney Webb hangsúlyozta, hogy a marxi szocializmus nem illeszthető be az angol valóságba, s, hogy a jövő nem tudható, legfeljebb csak elképzelhető, s a lehetséges irányok kijelölése jelentős mértékben az adott kultúrától és az adott társadalmi bajok értelmezésének mikéntjétől függ.

állam, a közhatalom szerepét. Az államnak, ezek szerint nemcsak a közjog, hanem a gazdaság szférájába is be kell avatkoznia. Természetesen, a köztulajdon, illetve az átfogó szervezés, azaz az állami beavatkozás mértéke különböző lehet az egyes szocialistáknál.

A szocializmus ideológiájának harmadik mageleme az ember és a munka viszonyára vonatkozik, s ennek értelmében a munka az emberi természet szerves része, hiszen az ember természetéből adódóan aktív lény. Ez az elem egyfelől azért jelentős, mert rámutat arra, hogy a liberális állásponttól eltérően (melynek értelmében nem a munkán magán, hanem a munka eredményén van elsősorban a hangsúly) a szocialisták számára a munka maga nemcsak az együttműködő egyének közösségét erősíti, hanem, mint alkotás vagy művészet, az emberi méltóságához is nagymértékben hozzájárul.

Az együttműködés, a köztulajdon kiterjesztése (az ezzel járó közösségi ellenőrzéssel együtt), illetve az ember aktív jellegének együttes hatásából következik a szocializmus talán legáltalánosabb mageleme, az egyenlőség, ami elsősorban nem az abszolút értelemben vett egyenlőségre, hanem inkább a súlyos egyenlőtlenségek mérsékelésére utal.<sup>7</sup> De, vizsgáljuk meg bővebben az egyes elemeket.

### **Emberi együttműködés**

A szocialisták szerint az egymással szembeni versengést az emberi együttműködésnek kell felváltania, egyfelől, mert a társadalmi konfliktusok helyett az együttműködés harmóniát eredményez, s egyben más jelleget kölcsönöz a közösségnek, illetve új alapokra helyezi az egyén-közösség viszonyát. Másfelől, pedig azért, mert az együttműködés növeli a gazdasági hatékonyságot. Az együttműködésen nyugvó közösségiesség, a szocialisták szerint, racionális szervezéssel, tervezéssel teremthető csak meg, mely lehet átfogó vagy kevésbé átfogó jellegű, központosított vagy decentralizált, de ettől függetlenül, a racionális szervezéssel történő kooperáció a szolidaritást, a testvériséget erősíti, s a társadalmat a kollektivizmus irányába mozdítja el. A szocialisták úgy emelik ki a bajtársiasság, közösségiesség értékét, hogy közben az egyéniség sem tűnik el, pontosabban, a közösségi ember és az egyén, a társadalmi élet és a magánélet egyesül, sajátos viszonyt teremtve egyén és közösség között.

A rousseau-i hagyomány értelmében az „általános akarat” azt sugallja, hogy ellentétben az utilitarista és liberális magyarázatok szerinti atomisztikus individualizmussal, a társadalmi csoportok valós, létező entitások. Fourier csoportokra, racionalizált munka, és településszervezetekre osztotta a „jövő” társadalmát. E társadalmi alapegységek közös termelésen és fogyasztáson alapuló zárt közösségek. Fourier szerint egységes tevékenységen és harmonikus együttműködésen nyugvó új, harmonikus világrend alakul ki. Proudhon társadalmát rengeteg kisvállalkozóból, decentralizált és önkéntes alapon szerveződő csoportosulásokból, társulásokból áll. A kistermelők társadalmában az emberek „értéken” adnak és vesznek, megteremtve

<sup>7</sup> Bizonyos értelemben hasonló szerkezet alapján közelíti meg a szocializmust Freedén is, de az itt bemutatott mag számos ponton eltér Freedén fogalomszerkezeti megközelítésétől. Lásd M. Freedén: *Ideologies and Political Theory*, 425-38.

ezáltal a társadalmi kölcsönösséget (mutualizmus). Ebben a társadalomban „mindenki egyenlő és szabad[...], és nincs többé ember ember általi irányítás, a hatalom felhalmozása révén, és nincs többé ember ember általi kizsákmányolás, a tőke felhalmozása eredményeként.”<sup>8</sup>

A társadalmi szolidaritást növelő közösségben gondolkodott Robert Owen is, aki mintaüzemet létesített, nemcsak a közös termelés miatt, hanem azért is, hogy egyfajta dolgozó-, vagy életmódközösséget valósítson meg. A közös munka, Owen szerint megoldás a társadalmi elégedetlenségekre, s a közös házakban emberhez méltó életkörülményeket lehet megteremteni, mely körülmények között emelkedni fog a munkások erkölcsi és szellemi színvonala is.

E „proto-szocialisták” mindenképp hozzájárultak a szocializmus fejlődéséhez a közösségi tudatformálás révén is, hiszen csoportokban, valamilyen tagságban gondolkodtak. Ennek fényében az egyének sajátos, akár testvériségen alapuló közösségek tagjai, s ez jelentősen megváltoztatja az egyének egymáshoz fűződő kapcsolatát, illetve az egyének a közösséghez való viszonyát. Különböző formákban, de mindegyiküknél megjelenik egy közösségi szerkezet (St. Simon-nál együttes (ensemble), Proudhon-nál kölcsönösség (mutualizmus), Owen-nél szövetkezet (co-operative), Fourier-nél falanszter), mindegy kiemelve az emberek közötti kapcsolatok fontosságát és sajátosságát.

„Elődeihez” hasonlóan vélekedett Marx is, mondván, hogy a társadalom nem pusztán egyének, hanem kapcsolatok és viszonyok összege, amelyek átszövik az individuumok létét, s az egyének ezáltal sajátos kapcsolatba kerülnek egymással és közösségükkel: „Az ember nemcsak pusztán társas lény, hanem olyan lény, amely individuummá fejlődik, de csak társadalmi közegben.”<sup>9</sup>

A „szocializmus, mint az emberi társadalmiasulás szinonimája” a versengő individualizmussal szemben szállt síkra, hiszen a versengő, önös értékek kudarcra ítélték az emberi együttműködést és testvériséget, és lerombolta a valós közösségépítés lehetőségét.<sup>10</sup> Az atomizáló individualizmus helyett kölcsönösségen, szolidaritáson alapuló közösségre van tehát szükség. Sokat mondóak Sidney Webb ezirányú szavai:

<sup>8</sup> Idézi G. Woodcock (ed.): *The Anarchist Reader*, Glasgow, 1977, 166, In *Freedden*, 2008: 423.

<sup>9</sup> Marx: *Grundrisse*, ed. D.McLellan, St Albans, 1973, 89, In *Freedden*, 2008: 426.

<sup>10</sup> Ennek kapcsán lásd Wright, 1999 : 46-7.

„A szocialistát az különbözteti meg az individualistától [...], hogy teljesen másként közelíti meg a társadalmi berendezkedés elveit. A század lényeges hozzájárulása a szociológiához abban keresendő, hogy a társadalom vizsgálatának kiindulópontjában a közösség előtérbe került az individuummal szemben. E fejlődés eredménye a szocializmus [...], amely politikai szempontból a termelési eszközök fölötti kollektív ellenőrzést és igazgatást fejezi ki. Etikai szempontból pedig a testvériség igazi elismerését, illetve az egyéni szolgálatok egyetemes kötelességét fogalmazza meg, valamint az egyéni célok alárendelését a közjónak.”<sup>11</sup>

Webb-hez hasonlóan vélekednek Enrico Ferri, illetve Thomas Kirkup is. Ferri szerint az egyén kizárólagos dicsőítése, ami a 18. század végére volt leginkább jellemző, kezdett alábbhagyni, de ez helyes, véli a szerző, mivel az így megalkotott individualizmus politikailag mesterkélte. A modern biológia, illetve az evolúció elmélete és a szocializmus együttes vizsgálatából kiderül, hogy „az egyén maga is kisebb élő egységek összessége, s ezzel egy időben az individuum nem önmagában, hanem csakis egy társadalom tagjaként létezik.”<sup>12</sup> Kirkup Owen társadalom - újjáépítési törekvéseihez kötötte a szocializmust, és megjegyezte, hogy egyre szélesebb körökben (mindennapi emberek, politikusok, közgazdászok, kutatók) szocialista lépésnek van elkönnyelve a magántulajdont érintő közösségi beavatkozás, a laissez-faire elvének korlátozása, s a versenyen és magántulajdonon nyugvó rendszerrel szembeni reformlépés. Adolf Held-et idézve mondja Kirkup, hogy: „minden olyan irányzat szocialistának nevezhető, mely megköveteli az egyéni akarat alárendelését a közösségnek.”<sup>13</sup>

A szocialista vizsgálódás alapja tehát a csoport, s ilyen formán a közösség megelőzi az egyént. Az egyéniség - a liberalizmus kiemelkedő eleme - a szocialisták szerint a közösség által feltételezett, és ezért a közösség csoportképző hatása a szocialistáknál jóval nagyobb, mint a liberálisoknál, mivel az egyén a közösség szerves részeként nyeri el individualitását.

---

<sup>11</sup> "The Socialist is distinguished from the Individualist,....by a complete difference as to the main principles of social organization. The essential contribution of the century to sociology has been the supersession of the Individual by the Community as the starting point of social investigations. Socialism is the product of this development.....On the political side, it involves the collective control over, and ultimate administration of, all the main instruments of wealth production. On the ethical side, it expresses the real recognition of fraternity, and universal obligation of personal services, and the subordination of individual ends to the common good." Webb, 1890: 9-10.

<sup>12</sup> "...the individual is himself only an aggregate of more simple living elements, and at the same time the individual ...does not exist in himself but only as far as he is a member of a society." Ferri, 1909: 55.

<sup>13</sup> "We may define as socialistic every tendency which demands the subordination of the individual will to the community." Kirkup, 1913: 5.

A társadalom organikus felfogásának jele ez, hiszen az atomisztikus, kapzsi és önző egyénfelfogással ellentétben a szocialisták szerint az individuum nem létezhet önmagában, hanem csak a társadalom szerves részeként, s a társadalom, mint közösségi dimenzió „örökké való élő valóság”, amelyben a vizsgálandó egység, a tanulmányozási alap a történelmi szempontból is az egyén fölött álló közösség.

Ez, természetesen nem azt jelenti, hogy a szocializmus az egyén nagyfokú leértékelését tűzte célul. Azzal, hogy az individuumot társadalmilag jóval determináltabbnak vélik, mint a liberálisok, a szocialisták nem arra akarnak utalni, hogy az egyénnek csupán annyiban van szerepe és jelentősége, amennyiben egy csoport, egy osztály vagy egy közösség egészének tagja. Ezt a leértékelést elsősorban bírálói tulajdonítják a szocializmusnak. Tény, azonban, hogy Marx hatása alól kevesek tudtak e szempontból kikerülni, ugyanis Marx tanának alapegységei például nem az egyének, hanem az osztályok, és ez azért az egyén alárendelését sugallja. Az individuum státuszának ilyen értelemben történő „alávetettsége” talán azért is fontos Marx számára, hogy jobban kihangsúlyozhassa az antagonisztikus osztályokra tagolt társadalom megváltoztatásának szükségszerűségét, annak érdekében, hogy az egyéniség felszabadulhasson, a személyiség kibontakozhasson, és az egyén teljes értékű lényé emelkedhessen. Ilyen értelemben a szocializmus közelebb hozza egymáshoz a közösségi embert és az egyént, a társadalmi-, és a magánéletet, ne feledjük azonban, hogy a szocialista körökben sem egységes mértékben történik ez meg.<sup>14</sup>

A sajátos közösségiességre, s ezen belül az együttműködésre azért van szükség, a szocialisták szerint, mert az növeli a gazdasági hatékonyságot. Saint-Simon szerint „úgy tekintünk a társadalomra, mint hasznos munkát végző emberek egyesülésére és együttesére. Nem képzelhetünk el másfajta társadalmat.”<sup>15</sup> A társadalmi élet, véli Saint-Simon, kooperáción nyugvó tevékenység, amely kreatív és egyben produktív, és a társadalmi harmónia mindenki javát szolgálja. A Simon - féle racionális, tudományos, és központilag szervezett gazdasági és társadalmi világ együttműködésen, az emberi természetből fakadó harmónián nyugszik, és e világ meghaladja, fölülmúlja a társadalmi konfliktusokat, mi több, ez jelenti a megoldás kulcsát a társadalmi problémákra, az elfogadhatatlan negatívumokra, amelyek forrásait a felelőtlen egyének önérdekhajszolásaiban kell keresnünk.

Fourier szerint a radikálisan átalakított társadalom felszabadítja az egyént, s ez növeli a munkakedvet. A vállalkozás melletti együttműködés javítja a termelékenységet, s ez társadalmi sikert jelent. A közösségi élet, véli Fourier, jobb élet a szenvedélyek és igények kielégítésére. Az együttműködésen nyugvó közösségi életet nem aszketikus, hanem inkább hedonista, életörömmel telt állapot. (Bayer, 2001: 227)

<sup>14</sup> Az ember teljes felszabadulása tehát a társadalmi berendezkedés megváltoztatását követeli meg, Marx szerint nem békés úton és kis lépésekben, hanem radikális eszközök segítségével. Ez azonban, amint korábban is utaltam rá, kollektív racionalitás, szemben a liberálisok által kedvelt és elfogadott egyéni racionalitástól. A társadalmi berendezkedés racionális úton történő megváltoztatásra tett bármilyen kísérlet, amint látni fogjuk a későbbiekben, William Mallock kritikájának egyik központi kérdése.

<sup>15</sup> "We regard society as the ensemble and union of men engaged in useful work. We can conceive of no other kind of society" Saint-Simon: Selected Writings on Science, Industry and Social Organization, Keith Taylor (ed.), Croom Helm, London, 1975, 158.

Ami Marxot illeti, nem kevesebbet tűzött célul, mint „az emberi történelem fejlődési törvényének” igazolását, s „dialektikus materializmusával” arra a következtetésre jutott, hogy a fennálló polgári társadalomra forradalmi úton történő változtatás vár. E következtetés Marx elméletének középpontjában állított két-pólusú társadalom feloldhatatlan konfliktusában gyökerezik. Az elkerülhetetlen forradalmi változás a magántulajdon közösségi tulajdonnal való felváltását jelenti, ami a társadalmi berendezkedés, illetve az emberi viszonyok átfogó átalakulását eredményezi.<sup>16</sup> A polgári társadalomban, véli Marx, az embert elidegenítik saját alkotásától, mivel a termelőt megfosztják munkájának termékétől, így a munka, mint az ember szerves velejárója elidegenedik az embertől. A magántulajdonra épülő társadalom egyben atomizál, s az ember így nemcsak önmagától, hanem embertársaitól is elidegenedik. Ennek eredményeként az ember a társadalom kirekesztettjévé válik, lealacsonyított, elhanyagolt, megvetett lényé lesz (MEM, I. kötet 385), mi több, dehumanizálódik. Alárendelt szerepében a termelő egyre szegényedik, mert terméke mások számára jelent gazdagságot, s a kizsákmányolás és nyomor egyre fokozottabbá válik.

Egyfelől, azért van szükség a forradalmi változásra, véli Marx, hogy elhozza a szabadságot és az el nem idegenített alkotóképességet (MEM III. kötet, Marx, 1974: 36-7). A megoldás: osztálytudatos politikai szervezkedés, azért, hogy forradalmi úton meg lehessen haladni a kapitalizmust és a polgári társadalmat.<sup>17</sup> A forradalom révén, tehát osztálymentes közösség jön létre, ami, a maga során egységes társadalmat eredményez, amelyben a termelés mindinkább „társadalmasodik”.

Az ember szükségletekkel rendelkező lény, de egyben társadalmi lény is, s ez utóbbi nem pusztán egymás mellett vagy másokkal együtt élést, hanem összehangolt együtt-cselekvést is jelent. Más szavakkal, az ember lényegi tevékenységének - a termelésnek - másokra, mások tevékenységének pedig feléje kell irányulnia. Ez akkor következik be, véli Marx, ha a mély konfliktusokat eredményező piac anarchiáját egy átfogó gazdasági tervezés, s ezáltal, a versengés rendjét a testvériség rendje váltja fel. Az osztálykonfliktus megszűntével, a termelési eszközök köztulajdonba kerülésével, és az osztálymentes közösségiség megteremtésével, mutat rá Marx, az emberek egyetemes testvérisége lép fel.<sup>18</sup>

---

<sup>16</sup> A társadalom átalakítása, természetesen változást jelent. A szocialisták általában racionalisták, de Marx a változás motorját, a forradalmat természetesnek és elkerülhetetlennek tartotta, akár a gyermekszülést, amit nem lehet siettetni, hiszen „ha a magzatvíz nem ment el, nem erőltethetjük a szülést”. Ez determinista megközelítés is lehet, de az evolúciós elméletre is emlékeztet, noha a Tóké-ben a szocializmust Marx már úgy írja körül, mint „a szabadon kapcsolatba lépett emberek termelése...melyet tudatosan szabályoznak egy meghatározott tervvel összhangban”. (Ezzel kapcsolatban lásd T. Wright: Régi és új szocializmusok, 122). A társadalmi evolúció tanát nemcsak az organikus társadalom mellett kiálló konzervatívok hirdették, hanem a reform liberálisok, mi több, a fabiánusok is (evolúciós szocializmus). Ez mindenképp mérsékeli a racionalizmus, progresszív ideológiákban betöltött szerepét. A társadalmi berendezkedés racionális úton történő („természetellenes”) változtatása William Mallock kritikájának egyik központi kérdése volt. Erről majd a későbbiekben lesz szó.

<sup>17</sup> Marx egyik problémája, hogy a polgári társadalmat többen úgy értelmezik, mint egy végső, természetes állapotot, noha az inkább egy történelmi képződmény, s épp ezért, figyelmeztet Marx, a kapitalizmus történelmi jelenségeit nem szabad rögzített kategóriákként felfogni, mintha azok objektív jelleggel bírnának.

<sup>18</sup> Marx idevágó gondolatait lásd bővebben J. Cropsey, 1994: 417-22.

A kollektívizmus, illetve az együttműködés építő jellege szerves részét képezik a fabiánus gondolatoknak is. A fabiánizmus a pozitívizmus, az utilitarizmus és a radikalizmus egyfajta keveréke. Kétségbe vonja a marxizmus gazdasági alapjait, mivel nem fogadja el a forradalmi osztályharc stratégiát mondván, hogy az mindenképp alkalmatlan az angol viszonyokra. A fabiánus társaság központi célja, hogy minél jobban hatalmukba kerítse az állam központi és helyi szintjeit a kollektivisták célok érdekében. A kapitalista individualizmust szerintük a szocialista kollektívizmus fogja felváltani, de ehhez nincs szükség forradalomra, hiszen a folyamat elindult, amint azt Bernard Shaw is összefoglalta a szociáldemokrata program kapcsán: „Egyetlen új dolog nincs benne. Az egész a korábbi elvek alkalmazása és a már bejáratott gyakorlat kiterjesztése [...] Egyik sem kényszerít arra, hogy a szocializmus vagy a forradalom fogalmát használjuk: egyetlen ponton sem jelenik meg fejlődés [...] illetve bármi, ami tipikusan nem angol. És ezek mind el is jönnek majd.”<sup>19</sup> Az elővigyázatos és fokozatos változás szükségessége, emeli ki Shaw, mindenki számára világos kell, hogy legyen. Az angol szociáldemokráciára való áttérés „a szavazati jog fokozatos kiterjesztését, valamint a források, nem egyetlen nagy lépésben, hanem részletekben történő államosítását jelenti.”<sup>20</sup>

A marxi forradalmi elképzelések ellenében, de Shaw gondolataival összecseng Sidney Webb, az áttérés folyamatáról vallott nézete, mondván, hogy a fabiánus társaság tagjai rájöttek, hogy az individualizmuson nyugvó társadalmat nem lehet egyszerre és hirtelen kollektivisták alapú társadalommá változtatni, a fegyverhez nyúlás gondolata, és az utópikus álmok ezért elvetendőek, s „azon munkálkodtunk, hogy megtaláljuk magunknak, illetve megtanítsuk másoknak, hogy Angliát miként lehet a gyakorlatban szociáldemokrácián nyugvó államközösséggé átalakítani.”<sup>21</sup>

---

<sup>19</sup> "There is not one new item in it. All are applications of principles already admitted, and extensions of practices already in full activity..... None of them compel the use of the words Socialism or Revolution: at no point do they involve guillotining, ...or anything else that is supposed to be essentially un-English And they are all sure to come..." Bernard Shaw: 'The Transition to Social Democracy' In Bernard Shaw (ed.), 1889: 200 (Ford. Baráth Katalin In Wright, 1999: 105.

<sup>20</sup> "It means the gradual extension of the franchise; and the transfer of rent and interest to the state, not in one lump, but by instalments." Bernard Shaw: 'The Transition to Social Democracy', In Bernard Shaw (ed.), 1889: 183-84.

<sup>21</sup> "We set to work to discover for ourselves and to teach to others how practically to transform England into a Social Democratic Commonwealth." (Webb, 1908: 51).

Egyetlen nemzedék alatt, véli Webb, komoly váltás történt az emberek jellemében és gondolkodásában. Az „új” Angliában „*rájöttünk arra, hogy nem pusztán egyének, hanem egy közösség tagjai vagyunk [...] És ez az öntudatra ébredés nem egyszerű szellemi képzelgés, hanem valós tény.*”<sup>22</sup> Továbbá, „*Az átlagos választópolgár elvesztette érdeklődését az egyéni 'jogok' vagy az elvont 'egyenlőségek' iránt. A szabadság, amit ő elvár, nem egyéni, hanem egyesített szabadság, az együttműködésen alapuló társadalomban. A huszadik század kezdeti éveit, a régi vágású individualisták döbbenetére, a 'közösségben való gondolkodás' jellemzi.*”<sup>23</sup> Webb ennél is továbbmegy, és a közösséget organikus entitásként kezeli, mondván, hogy: „*az állami gépezet központi és helyi szintjei minden egységének összhangban kell dolgoznia, hogy egy organikus egészként legyen képes működni.*”<sup>24</sup>

## Közzó

A szocializmusok egyik közös kiindulópontja, hogy mindegyik szocializmus érdekelt bizonyos társadalmi célok megvalósításában, a jólét megteremtésében, ami első pillantásra a fejlődést és boldogulást jelenti, pontosabban az anyagi igények kielégítését a társadalom egészére, vagy legalábbis a lehető legkiterjedtebb részére nézve.

A közzót szolgáló jólét azonban nem kizárólag anyagi jellegű, hiszen az anyagi szükségletek mellett, vélik a szocialisták, a szellemi, a kulturális és a lelki jólétre is szükség van. A gazdasági és a szellemi-lelki dimenziók sajátos viszonyban állnak, kölcsönösen támogatják egymást, a „gazdasági szocializmus”, illetve az „erkölcsi szocializmus” azonban két, egymástól megkülönböztethető jólétre vonatkozik: egyfelől, a szegénység, az elnyomorodás megszüntetésére, másfelől, az emberi kapcsolatok új alapokra helyezésére, azaz egy „emberibb” társadalom megteremtésére. Az altruisztikus társadalom minden tagjának ugyanis lehetőséget kell teremteni, hogy beleszólhasson, és szervesen részt vehessen a társadalom szellemi és lelki életében (Ez utóbbihoz, természetesen meg kell teremteni a gazdasági és anyagi feltételeket).

A korábbiakban tettem már említést arról, hogy a szocialista hit szerint az emberi együttműködés gazdasági hatékonyságot eredményez. A siker érdekében viszont döntő jelentőségűnek tűnik a termelési eszközök, vagy legalábbis egy jelentős részük közösségi ellenőrzése, köztulajdonba vétele,<sup>25</sup> mely lépés egyben a kapitalizmus által

<sup>22</sup> "...We have become aware...that we are not merely individuals, but members of a community. This new self-consciousness is no mere intellectual fancy, but a hard fact." (Webb, 1908: 77).

<sup>23</sup> "The ordinary elector has lost his interest in individual „rights” or abstract „equality”. The freedom that he now wants is not individual but corporate freedom [...] The opening of the twentieth century finds us all, to the dismay of the old-fashioned Individualists, 'thinking in communities'." (Webb, 1908: 77-8).

<sup>24</sup> "Every part of the central and local machinery of the state [...] needs to be knit together into an organically working whole." (Webb, 1908: 95).

<sup>25</sup> Marx szerint például a termelésnek társadalmi tevékenységnek kell lennie, abban az értelemben, hogy „valamennyi ember valamennyi emberért végzi”. Ez azonban nem képzelhető el humánus és ésszerű módon, ha a termelés eszközei magánkézben vannak, ugyanis a termelés intézményei ez esetben partikuláris jelleget öltenek, s ennél fogva, ellentétben áll a társadalommal. Ennek kapcsán lásd Crospey (szerk.), 1994: 419.

megteremtett társadalmi és gazdasági rendszer sajátos kritikáját is jelenti.<sup>26</sup> A szocialista gazdaság a termelés növekedésével, ezáltal a szegénység csökkentésével és fokozatos megszüntetésével megfelelő anyagi életkörülményeket teremt a társadalom minden tagja számára. A jobb anyagi környezet nagyobb tanulási feltételeket rejt magában, és ezzel nagyobb lehetőség nyílik arra is, hogy a munkanélküli szegények és mindazok, akik nem vesznek aktívan részt a termelésből, részesülhessenek a közösség által megtermelt javakból. (William (ed.), 1897: 1272) E törekvéssel, és az átlagos emberek, illetve politikusok világában sokféle értelmezéssel bíró szocializmussal kapcsolatban találóan jegyzi meg Kirkup, amint már említettem korábban is, hogy „a tulajdont érintő közösségi beavatkozások a szegények érdekében, a laissez-faire elvének korlátozása a szenvedőkért, és a radikális reformlépések, melyek zavaróan hatnak a fennálló, szabad versenyen nyugvó és magántulajdonra épülő rendszerre, egyre gyakrabban szocialista törekvéseként vannak elkönyelve.”<sup>27</sup>

A túlzottnak tűnő materialista megközelítés miatt többen bírálják a szocializmust. Tény, hogy az anyagi szükségleteket kielégítő anyagi javak megteremtése, a társadalom egészének fejlődése, a szegénység megszüntetése, és a közösség virágzása alaptételei a szocializmusnak, de a szocialista célkitűzések az anyagiakon kívüli dolgokra is figyelmet fordít (az etikai szocializmus elemeire).

A szocializmus által teremtett társadalmi szerkezetet a legnagyobb valószínűséggel vezet az emberi boldogsághoz, de ez csak akkor lehet sikeres, ha a termelési eszközök, vagy legalábbis azok jelentős része közösségi ellenőrzés alá kerül, hiszen csak így lehet az egyéni érdekektől motivált, individualista indíttatású cselekedeteket megfékezni, amennyiben azok a társadalmi jólét ellen valók. A társadalom, mondja Webb, egyének egyesüléséből jött létre, de az egyént az a közösség „hívja” életre és formálja, amelynek az egyén maga tagja. Az egyén céltudatos motivációk alapján cselekedik, önnön érdekében, ha viszont „az ilyen cselekedetek közjő elleni tetteknek bizonyulnak, előbb vagy utóbb közösségi ellenőrzésnek kell azokat alávetni.” (Webb, 1889: 57) A közjót garantáló „nemzeti minimum” egyre gyakrabban van jelen Webb és más fabiánus képviselők szótárában.

---

<sup>26</sup> Megelőlegezve egy, a későbbiekben taglalt kérdést, megállapíthatjuk, hogy a három nagy ideológia egymáshoz fűződő sajátos viszonyairól, és e viszonyok korszakonkénti változásairól sokat elárulnak a három ideológia egymás ellen megfogalmazott kritikái. A szocializmus, tehát az individualizmuson nyugvó kapitalizmus ellen lép fel, és reformlépésekkel vagy forradalom útján törekszik a polgári társadalomnál „jobb” és „emberibb” társadalmat megteremteni. A konzervativizmus, és itt elsősorban William Mallockra utalok, a szocializmust, mindenekelőtt az egyenlőségre való törekedést, és a demokrácia „ügyének” előrehaladását támadta teljes erővel, miközben a reformliberalizmus demokratikus és kollektivistá jellegét is élesen bírálta. Mi több, Mallock, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a korábbi, hagyományos konzervativizmust is bíráló szavakkal illette, aminek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy a brit konzervatív gondolkodók fokozatosan elfogadták a hagyományos liberalizmus alapvető értékeit, s 19. század utolsó évtizedeiben a „liberál-konzervatívok” már nem voltak képesek beépíteni ideológiájukba például az arisztokrácia fogalmának hagyományos jelentését, úgy, hogy közben eleget tegyenek a kor ideológiai kihívásainak.

<sup>27</sup> "There is growing tendency to regard as socialistic any interference with property undertaken by society on behalf of the poor, the limitation of the principle of laissez-faire in favour of the suffering classes, radical social reform which disturbs the present system of private property as regulated by free competition." (Kirkup, 1913: 4).

A szocialisták szerint a jólét elsősorban nem egyénekhez, hanem közösséghez kapcsolódik, igaz, ez lehet a közösség egészét vagy egy részét érintő. Ez nem meglepő, hiszen a fabiánusok, elsősorban Webb, az „államszocializmus” mellett a „municipális szocializmus” jelentőségét is kiemeli, mondván, hogy a választással városi, helyi tanácsok alakulnak, amelyek demokratikusak lévén, ellenőrizhetik a helyi gyárakat, boltokat, és ténylegesen gondoskodhatnak a szegényebb sorsú munkások jobb megélhetési lehetőségeiről. A közjó érdekében, tehát központi és helyi szintű kollektív tevékenységre van szükség. (Greenleaf, 1983: 375-376)

A közjó támogatása, a szocialisták szerint, a köztulajdon növelésével jár együtt, s a köztulajdon terjedésének egyik logikai következménye az állam szerepének, mint a magalem szomszédos fogalmának, szükségszerű növekedése. Az angol szocializmus domináns vonása az állam súlyának kiemelése, hiszen a fabiánusok szilárdan hittek abban, hogy a társadalmi változás kulcsa a bölcs és fentről jövő legitim ellenőrzésben keresendő. Nem meglepőek Webb idevágó szavai: „Nem az a legjobb kormány, amelyik a legkevesebbet kormányoz, hanem az, amelyik biztonságosan a lehető legtöbbet tesz, a közösség érdekében.”<sup>28</sup> Tévedés lenne azt hinni, véli Webb, hogy akár egyetlen fejlett ipari ország is működésképes lenne szigorú alávétettség és fegyelmezettség, és a rendnek való engedelmesség nélkül. A szigorú fegyelmezettség tudatos „tervezéssel, kidolgozással, szabályozással” teremődik meg, a hatalom iránti engedelmesség pedig a kollektív jólét felé közeledéssel érhető el. A brit szocialista mozgalom, elsősorban a fabiánusok célja, amint arra Greenleaf is rámutat, a kollektivizmus elveivel összhangban lévő társadalom létrehozása. Webb és Shaw meggyőződése, hogy az együttműködésen alapuló, tervezett gazdaság hatékonyabb, mint a piacgazdaság, és ezáltal képes javítani a kapitalizmus által létrehozott társadalmi helyzeten. (Greenleaf, 366-367)

A fabiánusok által meghirdetett „államszocializmus” kapcsán mondja Sidney Olivier, hogy „a szocializmus az individualizmus leszármazottjaként, az egyének közötti harcok következményeként jelenik meg [...] és (a szocializmus) tulajdonképpen racionalizált és szervezett individualizmus.”<sup>29</sup> Mint ilyen, - Schaeffle szavait idézve - a szocializmus „célkitűzése a magántőke közösségi tőkével való felcserélése [...] miközben az állami ellenőrzés alatt álló munka fenntartására törekszik.”<sup>30</sup> Az „államszocializmus” azonban nemcsak kollektivizmust és állami ellenőrzést jelent, hanem, ahogy Beatrice Webb találóan jegyzi meg, magába foglalja „a köztulajdon ott, ahol megvalósítható; kollektív szabályozást, ahol nincs köztulajdon; kollektív szolgáltatást, a tehetetlenek és szenvedők szükségletei szerint; és a gazdagsággal arányos közösségi adóztatást.”<sup>31</sup>

<sup>28</sup> "The best Government is no longer that which governs least, but that which can safely and advantageously administer most." (Webb: 1908: 57).

<sup>29</sup> Sidney Olivier: "The Basis of Socialism: Moral" In Bernard Shaw (ed.), 1911: 96.

<sup>30</sup> U.a. 92.

<sup>31</sup> "...collective ownership wherever practicable; collective regulation everywhere else; collective provision according to need for all the impotent and sufferers; and collective taxation in proportion to wealth." B. Webb: *Our Partnership*, London, 1948, 107, idézi Greenleaf, 1983: 374.

A fabiánusok nem voltak platonikusak, nem „utópikus új életben” gondolkodtak, hanem inkább bentham-i utilitarizmussal közelítették meg a kérdést. A reformoknak köszönhető képviselői és hatékony kormány megalakulását követően a fabiánusok azoknak a gazdasági forrásoknak a köztulajdonba vételét tűzték célul, mely források államosítása nemcsak megvalósítható, hanem egyben elvárt és célszerű is, mint például a föld, a bányák, a szállítás, illetve általános szolgáltatások. Az állam, gazdaságba történő beavatkozása a gyárak felügyeletére, menhelyek biztosítására, közegészségügyre, munkanélküliek megsegítésére, kötelező oktatásra, és egy nemzeti minimum megteremtésére is kiterjed. Mindez igen komoly kollektivista perspektívának mutatkozik a közjó érdekében.

Az etikai szocializmus kapcsán talán érdemes már az elején hangsúlyozni, hogy a szocialista közjó-értelmezés a kapitalizmus okozta nyomorból, a munkásosztály „lembertelenítéséből” indul ki és táplálkozik, és bizonyos értelemben alternatívája annak az állapotnak, amelyben az elnyomorodott, lembertelenedett és a magától és embertársaitól is elidegenedett ember viselkedése és jelleme is torzul.

Etikai megközelítésben a szocializmus elsősorban egy altruisztikus rendszer, amely minden emberre kihat. Kollektivista szellemben a jólét nem kizárólag anyagi jellegű, hiszen vannak szellemi, kulturális és erkölcsi szükségletek, illetve más jellegű igények is, mint például „az az elégtétel, amit a nagy társadalmi gépezetbe betöltött szerep okoz az egyénnek,”<sup>32</sup> ami egyben figyelmeztetés is, hogy az egyénnek elsődleges figyelmet kell fordítania annak a társadalomnak az ápolására és fejlesztésére, amelynek tagja.

A „gazdag” ember nem egyértelműen az, aki megengedheti magának a gazdasági fényűzést, hanem inkább az, aki képes megvalósítani önmagát, a belső igényeknek és szükségleteknek megfelelően. E szükségletek tehát nem kizárólag anyagi vonzatúak, de az erkölcsi feltételek mellett bizonyos anyagi feltételeknek is jelen kell azonban lenniük, mert nélkülük az ember önértékelése nem képzelhető el, emberi kiteljesedése nem valósítható meg. A demoralizáló jelleggel bíró szegénység (kizsákmányolás?), tehát felszámolandó a közjóra törekedés szocialista folyamatában.

---

<sup>32</sup> "...the filling, in the best possible way, of his humble function in the great social machine." (Sidney Webb: 'The Basis of Socialism: Historic' In Bernard Shaw (ed.), 1889: 58.

*A munka az emberi természet szerves része (az ember természetéből adódóan aktív lény)*<sup>33</sup>

Az ember, természeténél fogva kreatív és produktív. Termelékenység és kreativitása többnyire a munkában nyilvánul meg. Épp ezért, „kihasználása”, vélik a szocialisták, az ember leleményességét, alkotóképességét csorbítja, kizsákmányolása akár önmagától és embertársaitól való elidegenedését<sup>34</sup> is eredményezheti.

Saint-Simon szerint a társadalom tagja hasznos munkát végez, s a hagyományos arisztokrácia hasztalan, hiszen a dolgoztalan, parazita elemek helyett a produktív munkát végző rétegekre van szükség az industrializációs korszakban.

Fourier úgy véli, hogy „a munka [...] örömszerzés forrása számos állat számára [...] Isten beléjük teremtette a kitartó munka iránti vonzalmat, s a szorgalom boldogságukat eredményezi. Miért ne részesített volna hasonló kegyben bennünket is?”<sup>35</sup>

Owen, utilitarista felhanggal jelenti ki ugyan, hogy az emberek jellemét úgy kell alakítani, hogy az egyének és a közösség lehető legnagyobb boldogságához járuljanak hozzá, (Owen, 1813: 19) de kiemeli azt is, hogy az egyéni boldogság a közösség boldogságának előmozdításaként nyer csak értelmet.<sup>36</sup> Ehhez viszont a munkát, mint kreatív emberi tevékenységet együttesen kell végezni, és együttesen kell alkotni. Az emberi jellem olyan, véli Owen, hogy a kitartó és hasznos munkát általános szokássá lehet tenni. (Freeden, 2008: 430) Owen elismeri, hogy az elégtételt elsősorban nem a munka, hanem annak gyümölcse adja, mégis a munkavégzés igen fontos jellemformáló tényezőként jelenik meg.

Ebből a szempontból hasonlóan vélekedik Marx is, aki szerint a munka egy pozitív és alkotó tevékenység azért, mert felszabadító, szabadságot adó, s ennek következményeként az ember teljes értékűvé válását eredményezi. E lépés a „szükségyszerűségből a szabadságba való ugrást” jelenti, vagyis a fennálló berendezkedés radikális megváltoztatását. A társadalmi szerkezet átfogó átalakulásával teremthető meg a szabadság, az el nem idegenedett alkotóképesség, hiszen a fennálló viszonyok között, mondja Marx „Az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyatott, és megvetendő lény” (MEM, I, 385, Wright, 1999: 233). Ezek alapján Marx a munkában véli megtalálni annak a szabadságnak a forrását, amely a munkamegosztás felszámolásának következményeként jelentkezik (Wright, 1999: 121).

---

<sup>33</sup> A fabiánusok idevágó gondolatait a század utolsó részében a konzervativizmus kiemelkedő angol képviselője, W. Mallock is részletesen feldolgozza.

<sup>34</sup> Marxi megközelítésben a termelő elidegenedik a terméktől, amit tulajdonképpen a tőkés használ a munkás ellenében; elidegenedik önmagától, mert nem használhatja teljes mértékben kreativitását; és mindezek eredményeként az ember elidegenedik embertársaitól és a társadalomtól is.

<sup>35</sup> Fouriért idézi Massimo Salvadori (ed.): *Modern Socialism*, New York, 1968, 92 In Freedden, 2008: 429.

<sup>36</sup> U.a. 13.

A beszűkítő munkamegosztással, Crospey szavaival élve, az emberek emberfragmentumokká válnak, s a töredékessé válás folyamatában nincs lehetőségük, hogy teljes emberekké növekedjenek. A szabadság állapotában viszont az emberek szabadon használhatják szellemüket, a lehető legteljesebben fejleszthetik sokirányú képességeiket, és a munka maga elégedettséget fog jelenteni számukra, a termelés pedig az emberek életének konkrét jellegét fogja meghatározni.<sup>37</sup>

William Morris is világosan fogalmaz a munka elégtételt adó jellege kapcsán. Igaz, egy kis iróniával mondja a mások munkájából élőkről, hogy dicsőítik a munkát, nemes dolognak tartják, mi több, kívánatosnak (Morris, 1903: 143), de Morris szerint is „az emberi természet része [...], hogy bizonyos feltételek mellett az ember élvezetet leljen a munkában.”<sup>38</sup> Mondhatni, elégtételt nyújtó tevékenység, ugyanis az ember önmagát próbálja ki benne, s munka folyamatában olyasmin dolgozik „ami ténylegesen is fog létezni akarátának és alkotásának köszönhetően, miközben szellemi, lelki és fizikai energiáit használja fel.”<sup>39</sup>

Mintegy záróakkordként, a munka, mint az ember lényegének szerves része, valamint a produktivitás és kreativitás, illetve a munka elégtételt adó jellege jóval nagyobb súlyt kap a szocialistáknál, mint a liberalizmus híveinél, akik a produktivitás eredményeként megjelenő gazdagság létrehozására, s kiemelten az egyéni gazdagságra helyezik a hangsúlyt. Ez azt jelenti, hogy a liberálisok a munka eredményére, az emberi igények kielégítésére, az egyének boldogulására figyelnek elsősorban, nem pedig a munka önmagába véve elégtételt adó jellegére. A szocializmus hívei hisznek a munkavégzés „nemesítő” jellegében, és abban, hogy teljes értékűvé növeli az embert, azáltal, hogy a munka révén lehetőség nyílik az ember szellemi, lelki és fizikai képességeinek a lehető legteljesebb „kiélésére”.

## Egyenlőség

Fogalomszerkezeti szempontból hajlamosak vagyunk az egyenlőség fogalmának dekontesztualizálására (az értelmezési tartomány leszűkítésére, a jelentés vitathatóságának minimalizálása érdekében), vagyis a jogi, politikai, társadalmi, gazdasági dimenziók egyikét vagy másikját kiemelni, előtérbe helyezni. A törvény előtti egyenlőség megteremtésével többen „lezártnak” vélik a kérdést, mások viszont további egyenlősítést követelnek. Megint mások, aggódva szemlélik az eseményeket, és bírálják a gazdasági egyenlőségre való törekedést, mondván, hogy a szabadságra nézve az veszélyes, a társadalomra nézve pedig káros.

<sup>37</sup> E gondolat kapcsán lásd L. Strauss és J. Cropsey (szerk.), 1994: 417-18.

<sup>38</sup> "It is of nature of man...to take pleasure in his work under certain conditions." (W. Morris, 1903: 142).

<sup>39</sup> "...making something which he feels will exist because he is working at it, is exercising the energies of his mind, and soul as well as of his body." (Morris, 1903: 144).

A gazdasági egyenlőség kapcsán alapvető kérdésként tételeződik, hogy vajon a versengés vagy együttműködés, a magántulajdon vagy a köztulajdon hoz kívánatosabb eredményeket? A válaszadás helyett, mindegy kiinduló tételként megállapítható, hogy az egyenlőség megteremtésére, vagy az egyenlőtlenégek mérséklésére való törekedés együtt jár a versengés viszonylagos csökkentésével, netán ellenőrzésével, az együttműködés viszonylagos növelésével, illetve a köztulajdon szféráinak bővítésével. Fogalomszerkezeti szempontból célszerűnek tűnik a szocializmus középpontjába helyezni az egyenlőséget, mint legalapvetőbb értéket, s ennek mentén vizsgálni bizonyos struktúrákat, eljárásokat. Az egyenlőséghez olyan szomszédos fogalmak kapcsolhatók, mint köztulajdon, újraelosztó adózás, fokozottabb állami beavatkozás, átfogó szervezés. Eközben azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyenlőség sajátos viszonyban áll a mag többi elemével, az együttműködés, közösségiség, közjó fogalmaival is. Más szavakkal, az egyenlőség szocialista értelmezéséhez szükségesnek ígérkezik a közösségiség, együttműködés, állami beavatkozás, köztulajdon léte, de fordítva is igaz, e fogalmak léte feltételezi az egyenlőséghez való közeledést.

Az egyenlőség, egyfelől egy a priori jellegű eredeti helyzet, a régmúlt idők állapota, s ilyen értelemben történelmi gyökere van. Másfelől, a szocialisták által vágyott állapot, a jövő felé mutat, amelynek elérése központi cél. Az egyenlőség lényegét, Babeuf-re hivatkozva, Maréchal fogalmazta meg tömören, mondván, hogy az egyenlőség „*a természet alapvető törvénye, az ember alapvető igénye [...] Mi ezt a tényleges egyenlőséget akarjuk [...] a föld mindenkié, követeljük, hogy gyümölcséből mindenkinek része lehessen [...] Tűrhetetlen állapot, hogy a túlnyomó többség fáradtságos munkájából éljenek kevesek [...] Véget kell vetni ennek, és meg kell szüntetni a társadalom gazdagokra és szegényekre, erősekre és gyengékre, urakra és szolgákra, kormányzókra és kormányzottakra történő mesterséges kettéválasztását.*”<sup>40</sup>

A 19. század folyamán nem véletlen a szocialista tábor elégedetlensége, hiszen a francia forradalom keltette remények olyan állapotokat vetítettek előre, amelyek egyáltalán nem a kapitalizmus eredményeként megjelenő súlyos egyenlőtlenégekről szóltak. Azoknak, aki komolyan vették, és ténylegesen hittek a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármas jelszavában, be kellett látniuk, hogy a rendi társadalom bebetonozott hierarchiáját egy új típusú, de lesújtó hierarchia váltotta fel, s az új gazdasági rend bebetonozásának megakadályozását tűzték célul. A szocialisták, ilyen értelemben, a társadalmi intézmények (politikai) és a termelési mód (gazdasági) megváltoztatása révén a társadalom szerkezetének megváltoztatásában látták a megoldást. A változtatási lépések óhatatlanul hozzák magukkal, tehát a közhatalmi beavatkozás növelését, a céltudatos szervezés fokozását, illetve a közösségi tulajdon térnyerését.

<sup>40</sup> "The first wish of nature, the first need of man...we want this real equality...the land belongs to no one. We demand the common enjoyment of the fruits of the land..We can no longer put up with the fact that the great majority work and sweat for the smallest of minorities...Let it at last end.. disappear at last.. revolting distinction between rich and poor, great and small, masters and servants, rulers and ruled." Sylvain Maréchal, 1957)

A 19. századi szocialisták aggodalmát találóan fejt ki Sidney Webb: „*egyre világosabban látszik az ipar világában, hogy a tények homlokegyenest az individualista eszmény ellen valók, miszerint minden ember saját maga urává válik. Az ipari forradalom [...] egyenesen lebetetlenné tette ezt, és a lakosság 5/6-ának nem volt más választása, minthogy alkalmazott szolgának szegődjön, és hogy a földbirtokosok és tőkések alávetettjévé váljon a megélhetésért.*”<sup>41</sup> Ennek aztán az a következménye, állapítja meg Webb, hogy „*ha a fizikai munkások átlag bére 50 fontra emelkedne, ami a legjobb helyzetű munkások átlagbéreinek felel meg, és ha ezt az összeget a legélszerűbb módon használnák fel, akkor is távol állnának attól a kulturált életformától, amelyet más osztálybeliek, alsó batárként elfogadhatónak tartanak.*”<sup>42</sup>

Az egyenlőség szocialista értelmezése kapcsán két fontos szempontot kell figyelembe vennünk. Egyfelől azt, hogy a súlyos és igazságtalannak tartott egyenlőtlenségek ellenére a kor szocialistáinak zöme nem hirdet teljes gazdasági egyenlőséget, azonosságot, vagy szigorú „egyszintűsítést” (Ezt jóval inkább a szocializmus bírálói hangoztatják). Másfelől, a szocialisták túlnyomó többségénél különbséget kell tennünk a gazdasági, illetve az erkölcsi egyenlőség között.

Saint-Simon és Fourier is együttműködést hirdet, de a teljes egyenlőség helyett mindketten a hozzájárulás arányában történő részesülést hangoztatják.<sup>43</sup> Fourier szerint az ember érdeklődése, vágya és képességei szabják meg a munkát, ez utóbbi pedig meghatározza a javak halmozását. Az egyenlőségre való törekedés a szegénység mérsékelését, a munkások kellő jövedelmezését, és a munkaképtelenek számára a létminimum biztosítását jelenti.

„*Az emberek egyenlők és szabadok [...], fel kell számolni a hatalomhalmozással történő ember ember általi uralkodását*”, állítja Proudhon, és igazságtalan, hogy a magántulajdonban lévő termelési eszközök képezzék az egyenlőtlenség alapvető forrásait, ezért „*...véget kell vetni a tőkehalmozással létrehozott, ember ember általi kihasználásának*”<sup>44</sup>, s épp ezért van szükség, véli Proudhon, a termelési eszközök köztulajdonba vételére.

<sup>41</sup> "It has become more and more plain that the facts of industrial life are „dead against” the realization of the individualist ideal of each man becoming his own master. The Industrial Revolution.....has rendered it practically impossible for five-sixth of the population to be anything but hired servants, dependent on the owners of land and capital for leave to earn a living." (Webb, 1908: 55).

<sup>42</sup> "Even if the whole "manual-labour class" received £50 per adult, which the average income of those who are best off, and made the best possible use of it, it would still be impossible for them to live the cultured human life which the other classes demand for themselves as the minimum of the live worth living." (Webb, 1908: 17).

<sup>43</sup> A későbbiekben látni fogjuk, hogy a hozzájárulás szerinti arányos elosztás szocialista értelmezése igen sajátos, hiszen egyfelől, azt hivatott hangsúlyozni, hogy munka nélkül senki ne jusson hozzá többletjavakhoz, másfelől, viszont a teljesítmény vagy érdem szerinti meritokrácia, ami liberális vonás, sem lehet a szocialisták szerint elfogadható. Ez már a termelő munka átértékelt szerepének, valamint az együttműködés és közösségiség térnyerésének kézzel fogható jele.

<sup>44</sup> "All men are equal and free.....no more government of man by man, by means of the accumulation of powers; no more exploitation of man by man by means of the accumulation of capital." P.J. Proudhon: Les Confession d'un révolutionnaire, 1849 In Freedon, 2008: 423.

Marx szerint az egyenlőség korábbi, liberális értelmezése (az egyének jogi egyenlősége) nem elegendő, ez azonban nem jelent az ő részéről sem teljes gazdasági egyenlőséget egy olyan társadalomban, ahol „az egyes termelő [...] pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit az ad neki. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége.” (Marx, 1975: 23) Az egyenlőség abban áll, véli Marx, hogy „egyenlő mércével, a munkával mérnek”, amelynek kiterjedését vagy intenzitását meg kell határozni, hogy mérce lehessen.

Az emberek azonban különböznek egymástól fizikai és szellemi téren, ezért, mondja Marx az egyik ember „ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat, vagy hosszabb ideig tud dolgozni”. (Marx, 1975: 24) A munkások egyenlőtlen tehetsége és ennek folytán egyenlőtlen teljesítőképessége nem eredményez egyenlőséget, éppúgy, mint két munkás egyenlő munkateljesítménye szerinti egyenlő részesedése, ha az egyik munkás házas, a másik nem, vagy ha az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak. Ez esetben, ha a két munkás egyenlő teljesítményért egyenlően részesedik, a kisebb szükséglettel rendelkező tulajdonképpen többet kap, mint a másik. Az olyan társadalomban, amely már nem ismer osztálykülönbségeket, amelyben az egyének nincsenek alárendelve a munkamegosztásnak, és amelyben a szellemi és testi munka ellentéte felszámolódott, ott lehet hirdetni, hogy „mindenkinek képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.” (Marx, 1975: 25) Marx híres jelszava megfelel a szocialisták által értelmezett egyenlőségnek. Az állítás plurális jelentéssel bír, de nem utal egyértelműen a jövedelmek teljes egyenlősítésére.

Bernard Shawról többen mondják, hogy a jövedelmek teljes egyenlőségének híve,<sup>45</sup> de legtöbb írásából kiderül, hogy tulajdonképpen a fajsúlyos és igazságtalan egyenlőtlenység mérsékelését tartja a szocializmus alapvető célkitűzésének, mondván, hogy „A szocializmus célja, természetesen, nem a földművesek és boltosok egyenlő szintre hozása”<sup>46</sup> s „a természet szeszélyes ajándékaihoz oly módon kell hozzájutni, hogy mindenki a hozzáadott munkájának arányában részesülhessen abból az ajándékból, amit kollektíven termelnek ki az emberek.”<sup>47</sup>

---

<sup>45</sup> Lásd B. Shaw: 'Equality of Income', Nation, (May 10, 1913) In Freedon, 2008: 431.

<sup>46</sup> "The economic object of Socialism is not, of course, to equalise farmers and shopkeepers..." B. Shaw: 'Transition to Social Democracy', In B Shaw (ed.), 1911: 163.

<sup>47</sup> "...these capricious gifts on Nature might be intercepted.....to distribute them justly according to the labor done by each in the collective search for them." B. Shaw: 'The Basis of Socialism: Economic' In B. Shaw (ed.), 1911: 2.

A gazdasági, illetve az erkölcsi egyenlőség megkülönböztetése kapcsán a szocialisták számára a szegénység megszüntetése mindig is központi kérdés volt, s a javak átfogó, szervezett ellenőrzésében, a javak újraelosztásában látták a megoldást. Ennek háttérében, azonban ott húzódott az emberi érték egyenlősége, azaz az emberi mivoltból származó egyenlőség, mint a szocializmus elidegeníthetetlen eleme. Az emberi érték egyenlősége azt sugallja, hogy az embereket lehet jellemük, tehetségük, képességeik, teljesítményük alapján minősíteni, de az emberi érdemektől függetlenül az egyenlő és egyetemes emberi értékesség elve alapján minden embernek egyenlő minősítést kell kapnia.<sup>48</sup>

Ha elfogadjuk az egyenlő és egyetemes emberi értékesség elvét, akkor az egyenlőség szocialista lényege is inkább megérthető és elfogadható, melynek értelmében az emberi lény természeténél fogva termelő és fogyasztó, s nem lehet az embert úgy tekinteni, mint aki mások kizsákmányolása révén törekszik szubjektív vágyai kielégítésére. Jóval inkább arról van szó, legalábbis szocialista szemszögből, hogy az egyenlően értékes emberek vágyai aktiválják az együttműködő emberek potencialitásait. Ne feledjük, azonban, hogy ha az emberi szükségletek objektíve meghatározhatók (ami tudományos jelleget adhat a vizsgálódásnak), akkor is fennáll, amint Marx is kiemelte, hogy az emberi igények és szükségletek egyénről-egyénre változnak, s ennek figyelembe vételével az egyenlőségben benne foglaltatik az alapvető igények különböző ellátása. Az így felfogott egyenlőségesszme nem abszolút értelemben vett, számszerinti egyenlőség, de nem utal a szigorú értelemben vett meritokráciára sem.

Ilyen megvilágításban a szocialisták mindkét oldalról behatárolt, sajátos egyenlőségértelmezéssel állnak elő. Egyfelől, nem törekednek teljes gazdasági egyenlőségre, nem utasítják el a vagyoni és pozíció szerinti megkülönböztetéseket, nemcsak azért, mert az veszélyeztetné a szabadságot, hanem azért is, mert elismerik, hogy az emberek képességei nem egyformák, ennek révén a hozzájárulásuk sem egyforma, s ezért méltányosabbnak tűnik a tényleges hozzájárulással arányos részesedés. Másfelől, az arányos részesedés, szerintük nem eredményezhet súlyos egyenlőtlenséget, s ennek érdekében szükségesnek vélik az együttműködést, a közösségiség erősítését (ami egyfajta altruizmust idéz fel a versengés helyett), a köztulajdon térhódítását, és nem utolsósorban az átfogó ellenőrzés, a fokozottabb állami beavatkozás jelenlétét. Ez utóbbi kettő, a szocialisták szerint mérsékeli a méltánytalan egyenlőtlenségeket. A tulajdon közös birtoklása, beleértve a termelési eszközök birtoklását is, sajátos színezetet és értelmet kölcsönöz az emberek közösséghez, mint egészhez való tartozásuknak is.<sup>49</sup>

<sup>48</sup> E kérdéssel kapcsolatban lásd többek között Joel Feinberg: *Társadalomfilozófia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 131-33. Feinberg, Gregory Vlastos 'Justice and Equality' című munkájára hivatkozik In Brandt (szerk.), 1962: 31-72.

<sup>49</sup> Ember- közösség viszonya új alapokra helyeződött Angliában, hiszen a tudományos evolucionizmus tanát az angol liberálisok beépítették társadalomelméletükbe, és a maga módján ez hatott a fabiánuskora, akik a társadalom organikusságát nem az egyének közötti versengésben, nem a darwini túlélésben látták, hanem inkább a szolidaritás és az együttműködés törvénye szerinti fejlődésben. Az ember-társadalom viszonya is átértelmeződött, de, amint M. Cole is felhívja a figyelmet, a fabiánusok által meghirdetett szocializmusban a fejlődés, a haladás is új jelentést nyer a „fokozatosság elkerülhetetlensége” elvének köszönhetően (Ez lényegesen eltér a marxi determinizmustól). Tanaikból kiolvasható, hogy Webb, Shaw

Ha az emberek nem versengésen és kizárólag magántulajdonra épülő atomizált társadalomban élnek, hanem kooperatív közösségben, amelyben a köztulajdon teret nyer, és a közösség ellenőrizheti a gazdasági viszonyokat, ott, hívják fel a figyelmet a szocialisták, az ember ember általi kizsákmányolás és a súlyos egyenlőtlenségek állapota helyett egy olyan társadalommal szembesülünk, amelyben az együttműködő emberek az elvégzett munkájuk arányában részesednek a javakból. Tulajdonképpen ez jelenti a 20. századi szociáldemokráciák gerincét, de már a 19. századi reformliberalizmusoknál is nyomon követhetők hasonló tendenciák.

Záró gondolatként elmondhatjuk, hogy a szocializmus fogalomszerkezeti megközelítése láthatóbbá teheti a fogalom komplexitását, belső dinamikáját, a maglemek egymáshoz fűződő kapcsolatát, s az elemek sajátosan változó viszonyrendszerét. A közösségiség, ami a társadalmi osztályok megszüntetésére és a közösség egészének győzelmére utal, az emberi együttműködés hatékonysága, a termelési eszközök és a megtermelt javak fölötti közösségi ellenőrzése, az állam beavatkozó szerepének növelése, az egalitarizmusra való törekedés, pontosabban a megengedhetetlen egyenlőtlenségek megszüntetése, az egyén és közösség, illetve szabadság és egyenlőség kapcsolata, s talán az egész „fogalomháló” átszövő demokrácia olyan elemek, amelyek nem pusztán merev, egymás mellett elhelyezkedő „alkatrészek” együttese, hanem állandó „mozgásban” levő elemek komplex rendszere, amelyen belül az egyes fogalmak kölcsönös egymásrataltsági viszonyban állnak egymással. E bonyolult és dinamikus rendszer biztosítja a szocializmus poliszemikus jellegét, diakronitását, történelmi fejlődését.<sup>50</sup>

---

és társai nem a forradalomban látták a megoldást, hanem reformok révén törekedtek a szociáldemokrácia kibontakozására. A „fokozatosság elkerülhetetlensége” kapcsán lásd Margaret Cole, 1961.

<sup>50</sup> A szocializmus fogalomszerkezeti elemzése olyan kérdések tüzetes vizsgálatát követeli meg, mint: szocializmus-közösség (ennek kapcsán az együttműködés, evolúció, közjó); szocializmus-állam (s ezen belül hatalom, ellenőrzés, tervezés, racionalitás); szocializmus-tulajdon (köz- és magántulajdon, munka-ember viszony); szocializmus-demokrácia (korlátozott hatalom, politikai részvétel, egyenlőség), s végül, de nem utolsó sorban az egyenlőség - szabadság viszonya, komplementer jellege. E kérdések részletesebb elemzése túlmutat a jelen értekezés keretein.

### Felhasznált irodalom

- Bayer József (2001): A politikai gondolkodás története, Osiris, Budapest.
- Brandt, R.B (ed.)(1962): Social Justice, Englewood Cliffs, Prentice Hall Inc.
- Cole, Margaret (1961): The Story of Fabian Socialism, London.
- Crospey, J. (1994): 'Karl Marx' In L. Strauss és J Crospey (szerk.): A politikai filozófia története. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Feinberg, Joel (1999): Társadalomfilozófia. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ferri, Enrico (1909): Socialism and Positive Science, Independent Labour Party, London, (Fifth Edition).
- Freeden, Michael (2008): Ideologies and Political Theory, Clarendon Press, Oxford.
- Greenleaf, W.H. (1983): The British Political Tradition, Volume Two, University Press, Cambridge.
- Kirkup, Thomas (1913): A History of Socialism, Adam & Charles Black, London, Fifth Edition.
- Maréchal, Sylvain (1957): The Manifesto of the Equals. Mitchell Abidor (ford.) Eredeti cím: „La conspiration pour l'égalité, Edition Sociales, Paris.
- Mark, Max (1973): Modern Ideologies, St. Martin's Press, New York.
- Marx, Karl (1957): 'A hegeli jogfilozófia kritikájához' In Marx Engels Művei. I. kötet, Budapest.
- Marx, Karl (1974): A német ideológia, Magyar Helikon.
- Marx, Karl (1975): A ghotai program kirtikája. Kossuth Könyvkiadó.
- Morris, William (1903): Signs of Change, Longmans, Green, and Co., London.
- Owen, Robert (1813): A New View of Society, Richard Taylor and Co., London.
- Ritchie, David G. (1891): The Principles of State Interference, Swan Sonnenschein & Co., London.
- Saint-Simon (1975): Selected Writings on Science, Industry and Social Organization, Keith Taylor (ed.), Croom Helm, London.
- Shaw, Bernard (ed.)(1889): Fabian Essays in Socialism, A. Bonner, London.
- Shaw Bernard (ed.) (1911): Fabian Essays in Socialism, The ball Publishing Co., Boston.
- Smiles, Samuel (1859): Self-Help with Illustrations of Character and Conduct, John Murray, London.
- Webb, Sidney (1890): Socialism in England, Swan Sonnenchein and Co., London.
- Webb, Sidney (1908): The Basis & Policy of Socialism, (The Fabian Socialist Series, No 4), A.C. Fifield, London.
- William D.P. (ed.)(1897): Encyclopedia of Social Reform, Funk & Wagnalls Company, New York and London.
- Wright, Tony (1999): Régi és új szocializmusok. Napvilág Kiadó.